

Олександр Бонь,

доцент кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Oleksandr Bon,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0003-3287-5955

Викладачі та студенти Вищого інституту народної освіти в Києві початку 1920-х рр. у системі більшовицького ідеологічного контролю

У статті проаналізовано систему політичного контролю у закладах вищої освіти радянської України початку 1920-х рр. Із створенням Вищого інституту народної освіти на основі Київського університету розпочалась політико-ідеологічна фільтрація викладачів і студентів. Зокрема, формами контролю над викладачами була подача звітів й анкетування, а над студентами — через комісію з оцінювання політичного рівня (політичний реєстрації). Це значно змінило політико-ідеологічну ситуацію у ВІНО.

Ключові слова: українська гуманітарна інтелігенція, Київ, Вищий інститут народної освіти, ідеологічний тиск.

Lecturers and Students of Kyiv Higher Institute of People's Education in the Early 1920s in the Context of the System of Soviet Ideological Control

Since the establishment of the Bolshevik regime, intellectuals as holders of knowledge, ideology and historical experience, were under systematic and constant pressure. Special attention was paid to political control over higher education institutions, particularly in Kyiv. This control concerned reorganization of Ukrainian universities (Russian universities were not reorganised). That is why particular attention should be paid to higher education changes during the early totalitarianism period. Kyiv University served as a basis for establishment of Kyiv Higher Institute of People's Education and other educational institutions. Besides, there was political and ideological purge of teachers and students at the same time. The forms of control over lecturers were detailed questionnaires and reports. Such famous scientists as Hryhoriy Pavlutskiy, Klyment Kvitka, and others were among those lectures. Students were controlled through commissions on political level checks (political registration). Those commissions were the ones that carried out a purge in 1921–1923s. All those actions changed the political and ideological situation in Kyiv Higher Institute of People's Education.

The subject matter of this article is to show forms and methods of control over the lecturers and students in Kyiv Higher Institute of People's Education. The main sources used in the article are the documents of the fund P-346 (R-346) of the State Archives of Kyiv.

Key words: Ukrainian humanitarian intellectuals, Kyiv, Institute of People's Education, ideological pressure.

З утвердженням більшовицького режиму в Україні почався системний і постійний тиск на інтелігенцію як носія знань, ідеології та історичного досвіду. Особлива увага надавалась політичному контролю у закладах вищої освіти, зокрема в Києві. Оскільки від початку режим націлювався на тривалу історичну перспективу, у фокусі

тримав формування нової генерації інтелігенції. З одного боку, це стосувалось реорганізації університетів в Україні (у Росії університети не реорганізовувались). З іншого боку — почалась політико-ідеологічна та соціальна фільтрація викладачів і студентів.

Історія трансформації вищої школи України 1920-х рр. має значну історіографію

як у історичній науці, так і в історії педагогіки. Зокрема, Олена Ляпіна досліджувала політизацію вищої школи та історичної освіти 1920-х рр саме у Київському інституті народної освіти. Вона наголошує на формуванні нової наукової еліти та всеохопному контролі над суспільством й особою за допомогою репресій (Ляпіна О., 2003. С. 31–42). Ця ж дослідниця вивчала зміни в студентському середовищі Києва у 1920-ті рр. (Ляпіна О., 2009. С. 52–60). Трансформації в Київському університеті у 1920-ті рр., як структурні, так і соціальні та ідеологічні, відтворено у відповідному розділі монографії про історію Київського національного університету імені Тараса Шевченка, оприлюдненій 2019 р. (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 443–554). Прослідкувати структурні зміни у вищій педагогічній освіті радянської України можна за публікаціями Ольги Радул про розвиток педагогічної освіти в інститутах народної освіти в радянській Україні в 1920-ті рр. (Радул О., 2017. С. 47–52).

Джерельною базою дослідження є фонд Ф. Р-346 «Київський державний педагогічний інститут ім. О.М. Горького Міністерства освіти УРСР», в якому відклась частина документів правонаступників Київського університету імені Святого Володимира¹. Це списки студентів, котрі проходили ідеологічну та соціальну перевірку, звіти викладачів тощо. Хоча цей масив документів і невеликий, все ж він дозволяє дослідити форми й методи політичного й соціального контролю за вищою школою більшовицьким режимом на початку 1920-х рр.

Мета статті — дослідити форми й методи ідеологічного, політичного та соціального контролю за викладачами й студентами на початку 1920-х рр. на прикладі Вищого інституту народної освіти у Києві.

Встановлення більшовицького режиму супроводжувалось корінними реформами в освіті, зокрема й у вищій. Його метою було встановлення ідеологічного контролю над суспільством і, врешті-решт, забезпечення відтворення більшовицької системи. А у вищій освіті ці зміни виявились у розширенні доступу жінок до закладів освіти, професіоналізації навчання, реорганізації та розширенні мережі й структури вишів. Потужним впливом стало розширення соціальної бази студентів за рахунок вихідців з селянського й робітничого середовищ. Більшовицька система вищої освіти, створена впродовж 1920-х рр. в УСРР, передбачала практичну підготовку фахівців з професійною спрямованістю (автором вважають тогочасного народного комісара освіти УСРР Григорія Гринька).

¹ Державний архів міста Києва (далі — ДАК). Ф. Р 346. Оп. 1.

Відбувались суттєві зміни щодо можливості отримання вищої освіти робітниками та селянами: «З 1919 р. були запроваджені нові правила вступу до вищих навчальних закладів, які надавали пільги вихідцям з робітників і селян: не треба було складати вступні іспити, не вимагалося свідоцтво про середню освіту, відкривались тримісячні підготовчі курси...» (Сігаєва Л., 2012. С. 257). У 1920 р. було створено робітничі факультети при вишах (перший у Одесі), а у 1921 р. їх було вже 13 у всій УСРР. Діяли ліміти на прийом робітників і селян. Саме вони і становили левову частку слухачів робітфаків — 67 % і 24–26 % відповідно, а інші верстви — 9 % (Сігаєва Л., 2012. С. 258).

Важливою для формування «нової» радянської та контролю за «старою» дореволюційною інтелігенцією більшовицький режим вважав трансформацію структури вищої школи. Адже саме університети продукували інтелігенцію, яка була провідною суспільно-політичною силою в Українській революції 1917–1921 рр. Управління вищих шкіл Києва 20 липня 1920 р. на основі історико-філологічного факультету Університету Святого Володимира, Вищих жіночих курсів і деяких інших закладів вищої освіти Києва утворило Вищий інститут народної освіти ім. Михайла Драгоманова (ВІНО). Він поділявся на факультет шкільної освіти (мав відділи гуманітарний і природничий) та дошкільної освіти (Радул О., 2017. С. 47–48).

До ВІНО увійшли історико-філологічний і фізико-математичний факультети Університету Святого Володимира, юридичний факультет було передано до Інституту народного господарства, а на базі медичного факультету було створено Медичний інститут. У 1924 р. ВІНО отримав назву — Київський інститут народної освіти (КІНО) (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 447–448).

Уже у 1921 р. Народний комісаріат освіти остаточно ліквідував університети, які радянським режимом позиціонувались як консервативні центри вищої освіти. Стандартними для них було три факультети — соціального виховання, професійної освіти та політосвіти. Факультети професійної освіти створювались тільки на основі колишніх університетів. Тому 9 ІНО в УСРР, створених на основі учительських інститутів, мали лише по одному факультету (Радул О., 2017. С. 48).

Водночас поновлювалась посада ректора, котрий разом з політкомісаром та Бюро (пізніше існували також інші назви — управа, правління) ВІНО керували адміністративною, навчальною та науковою роботою інституту. Також управлінням опікувались загальні збори, до яких входили всі викладачі, технічні працівники й представники від студентів. Важливо зазначити, що ВІНО підпорядковувався Укрголовпрофосвіті,

а безпосереднє управління здійснювали ректор (відповідав за роботу ВІНО) і політкомісар (був відповідальним представником державної влади). Така ситуація могла провокувати конфлікти, тому, щоб не було «двовладдя», у ВІНО обидві посади з 1921 р. до березня 1924 р. обіймав Микола Лобода, а з липня 1924 р. інститут очолив О. Карпеко. Посаду політкомісара, який прямував «шляхом комуністичного будівництва», ліквідували лише 1925 р. (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 449–450).

У 1925 р. ЦК КП(б)У спеціальною таємною постановою про недоліки у вишах визнало, що успішність комсомольців і комуністів, котрі прийшли передусім не навчатись, а робити успішну партійну кар'єру, була низькою. Також було прагнення «певних ланок» в управлінні до постійного оновлення навчальних планів і програм (Там само. С. 545–546). Лише у 1933 р. в УСРР відновились університети. Це стало можливо, на нашу думку, тому, що на той момент було подолано внутрішній опір інтелігенції у вищій школі.

Окрім адміністративного контролю над зміненою структурою ВІНО, органи управління освітою налагоджували ідеологічний контроль над змістом і формами навчання студентів, що, безперечно, вже на початку 1920 рр. спонукало до самоцензури викладачів і студентів. Зокрема, формами контролю над викладачами стали надання звітів і детальне анкетування. Серед викладачів ВІНО на той час були відомі вчені та педагоги — Григорій Павлуцький, Климент Квітка, Антон Лобода та ін. А нагляд за ідеологічною лояльністю студентів відбувався на основі роботи комісій з політичного рівня (політичної реєстрації) студентів (в документах зустрічаються обидві назви). Саме ці комісії у 1921–1923 рр. та наступні роки проводили «чистки» студентів. Це значно змінило політико-ідеологічну ситуацію у вишах і ВІНО зокрема.

У Державному архіві міста Києва у справі анкет викладачів за вересень 1920 р. маємо цікавий матеріал для осмислення початкового періоду панування більшовицького режиму в Україні та початку трансформації системи вищої освіти. Роль збирання та використання інформації про населення, також реєстрації як засобів державного тиску й згодом репресій досліджував Сергій Білокінь. Він, у розділі «Формування управлінчої інформаційної системи» монографії «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження», вивчаючи анкетування, паспортизацію, різновиди обліку населення, схарактеризував анкети як форму «прямої самообмови» (Білокінь С., 1999. С. 182–203, 183).

Наприклад, голова факультетської ради ВІНО, професор, доктор теорії та історії мистецтв Григорій Павлуцький 8 вересня 1920 р.

повідомляв про себе основні дані. Цікавим є його відповідь на п. 13 анкети «Чи можете читати популярні курси для Червоної Армії?»: «Міг би читати, якщо-би можна було підібрати теми із історії мистецтв». Провокативним було питання в анкеті про те, чи хотів би він виїхати з Києва. А відповідь вченого була обережною: «Виїхати з Києва не можу». Фактично він не відповів на питання².

Не менш цікавою є і анкета Климента Квітки — чоловіка Лесі Українки (у відповідному пункті вказав «вдовий»). Вона написана українською мовою, на відміну від анкети Г. Павлуцького. К. Квітка вказав своєю спеціальністю музичну етнографію і те, що він працював постійним співробітником Української академії наук. Важливою є також інформація про публікації науковця про пентатоніку в українських народних піснях, про історію української музичної етнографії, мелодіку й ритміку українських пісень тощо. Виїжджати з Києва він також не бажав і зазначив, що працював у «Дніпросоюзі» — великій всеукраїнській кооперативній організації³.

Дехто з викладачів був відвертішим у своїх відповідях на питання анкети, як-от доктор грецької словесності Мольєр Сонні вказав, що не може читати популярні курси для Червоної армії⁴. Серед цікавих анкет варто зазначити україномовну анкету Михайла Марковського — фахівця з української та російської словесності, а також відомого історика Василя Данилевича. Останній у пункті про сімейний стан вказав «парубок». Він на питання про популярні курси для червоноармійців відповів прочерком, як і на питання про виїзд із Києва⁵. Так само і спеціаліст з історії Близького Сходу, грецької та слов'янської історії доктор історії Іван Соколов не збирався виїжджати з Києва⁶. Вважаємо, що можна зробити висновок: питання про виїзд з Києва могло з'явитися в анкеті для виявлення нелояльних режимові інтелігентів, котрі бажали емігрувати чи виїхати в інше місто для уникнення контролю.

Цікавим був національний склад студентів ВІНО. На основному (першому, який вважався загальноосвітнім) курсі навчалось 942 студенти: 499 осіб (53 %) — українці, 280 (30 %) — євреї, 153 особи (16 %) — росіяни. За соціальним походженням студенти не відображали тогочасного прагнення більшовицької влади пролетаризувати вищу освіту: службовці — 350 осіб (37 %), селяни — 264 (28 %), робітники — 229 (24 %) (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 487). Для того щоб змінити ситуацію та «оволодіти» вищою школою, здійснювалися «чистки»

² ДАК. Ф. Р 346. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 1.

³ Там само. Арк. 3.

⁴ Там само. Арк. 5.

⁵ Там само. Арк. 10.

⁶ Там само. Арк. 11.

(переєстрації) студентів. Також затверджувалась з 1921 р. розверстка для вступників за соціальним походженням: вступники заповнювали анкету, де зазначали соціальне походження та джерела існування до 1917 р. та з 1917 до 1920 рр. Формою політичного контролю було питання в анкеті про членство у партіях, робітничий стаж тощо (Там само. С. 533–534).

Соціальний та ідеологічний контроль за викладацьким середовищем на початку 1920-х рр. здійснювався ще за допомогою звітів про виконання навчальних планів і прочитані лекції. Ці документи у 1922 р. направлялись декану Основного факультету. За ними можна прослідкувати головні тенденції у вищій освіті Києва й проблеми, характерні для ВІНО. Приміром, у 1922 р. у звіті одного із викладачів ми бачимо тенденцію до політизації та ідеологізації освіти. У документі зазначалось, що лекції з «Теорії держави й радянської конституції» викликали великий інтерес — їх відвідувало до 200 осіб⁷.

Згідно з наказом № 122 НКО УСРР від 11 серпня 1920 року такі навчальні курси «не можуть бути довірені професорам немарксистам, а курс Радянської конституції мають викладати особи, котрі беззастережно ідейно й практично віддані Радянській республіці» (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 490). У зв'язку з цим О. Ляпіна зазначає, що викладачі ВІНО були поділені на групи відповідно до ставлення їх до радянської влади: комуністи (зокрема ректор М. Лобода), радянські викладачі (декан О. Оглоблін), але найбільша частина — індиферентна, лояльна до влади (Л. Добровольський, Г. Павлуцький, В. Романовський тощо) (Ляпіна О., 2003. С. 35).

Значно складніше відбувалось викладання дисциплін, які потребували, хоч і невеликих, з огляду на тогочасну інфляцію, але матеріальних витрат. Переконаливо унаочнює ситуацію з навчальним процесом у ВІНО восени 1922 р. звіт викладача малювання О. Іконнікової (можливо, племінниці історика В. Іконнікова, доньки його брата, київського губернського архітектора М.С. Іконнікова). На заняттях не вдалося організувати роботу фарбами й ліпку, оскільки гроші (5 млн. руб) було виділено лише наприкінці курсу. Самі заняття проходили «вкрай ненормально» через низьку відвідуваність. І ситуація покращилась лише з перенесенням їх на вечірній час. У групі нараховувалось 49 студентів, а відвідували заняття від 12–15 до 30–35 осіб. Водночас лекції через відсутність студентів не скасовувались. Лекції не відбувались лише на свята — день конституції, шевченківські дні, а трьох лекцій не було через хворобу викладачки. Найбільші проблеми викликали матеріальні негаразди — не вдалося

виконати програму курсу з причини холоду в приміщеннях, які до того ж не були належно пристосовані для занять, а також через відсутність матеріалів, посібників, що змусило «перенести центр уваги на малювання за уявленнями»⁸.

Відомий вчений А. Лобода також доповідав декану Основного факультету про складності викладання його дисципліни у першому семестрі 1922/1923 навчального року. Частина програми курсу він не зміг виконати з причини хвороби. Важливо зауважити, що академік ВУАН (з 13 лютого 1922 р.), згодом — віцепрезидент, член-кореспондент Російської академії наук (1924 р.) та АН СРСР (1925 р.) наголошував, що викладає у «строгій відповідності з представленою програмою». Очевидно, це було пов'язано з контролем, змістовним та ідеологічним. Адже далі він зазначає: «Зупинився на розділенні української мови на наріччя і говори». І вказує, що відвідуваність була хорошою — заповнювалась аудиторія на три четвертих, тільки інколи менше⁹.

Додамо, що О. Ляпіна вказує на такі шляхи політизації історичної науки і освіти в УСРР: реорганізація форм і методів історичної освіти; зміни у складі науковців; встановлення державного і партійного контролю за дослідницькою та викладацькою роботою (Ляпіна О., 2003. С. 31). Можна додати, що постійні, кілька разів на рік, зміни планів і програм НКО теж були формою впливу й контролю.

Контроль, перш за все ідеологічний і соціальний, за студентами для створення «нової» інтелігенції здійснювався від початку освітніх реформ. Щорічно проводились переєстрації студентів упродовж першого триместру з метою з'ясування соціального, партійного походження та звільнення від «малокорисних радянській владі» студентів. Їх проводив комуністичний осередок інституту й спеціальна комісія з п'яти уповноважених Губкому КП(б)У та Губпрофосу (профспілки освітян), до якої долучались студенти з дорадчим голосом. І хоча передбачалась апеляція студентів до НКО, але відрахованих внаслідок «чистки» поновлювали вкрай рідко. Приміром, за 1921 р. було «вичищено» 20 % студентів з вишів (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 546–547).

У документах згаданого фонду зустрічаємо також іншу назву «чистки» — «переєстрація студентів». На підготовчому курсі у 1921/1922 навчальному році у цьому списку студенти поділялись на чотири категорії (перша — члени комітетів незаможних селян, найбільш «близькі режимові», а далі — інші соціальні групи). У великому

⁷ ДАК. Ф. Р 346. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1 зв.

⁸ Там само. Арк. 3 з зв.

⁹ Там само. Арк. 12.

списку під 431 номером бачимо й поета Тодося Осьмачку¹⁰.

У 1923 р. кампанія перевірки тривала у березні — квітні по всій УСРР. І студенти були змушені заповнювати анкети з 50 питаннями про попередні події в житті та соціальне походження (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 546–547).

Самі анкети розглядала комісія та ухвалювала рішення — затвердити, відрахувати, передати на розгляд ЦК. «1923 року з 1149 студентів КІНО жодного не відрахували, але 31 справу було передано на розгляд до вищих інстанцій» (Там само. С. 546–547). Приміром, документ «Протокол засідання комісії по проверке политического уровня студентов от 16 мая 1923 г. и списки студентов, прошедших перерегистрацию за 1921–1922 гг. 1921–1923 гг.» демонструє, що перевірка здійснювалась дійсно за поданими анкетами, без присутності самих студентів. Майже всі студенти були затверджені, але були й ті, кого перевели до іншої категорії. Одного студента — Петра Кияницю — пропонувалось відрахувати «як шовіністичний елемент», оскільки він заарештовувався Державним політичним управлінням за виступи проти НЕПу, виступав «проти лінії радвлади у сфері освіти, проти пролетарської вищої школи»¹¹.

Петро Кияниця мав складну біографію. Брав участь у період Української революції в українських партіях, був боротьбистом. І хоча він став членом КП(б)У, політичне минуле викликало увагу більшовицьких каральних органів, і він кілька разів заарештовувався. Ці обставини примусили його навчатись у кількох закладах вищої освіти Києва. Зокрема, крім ВІНО, він навчався у Київському інституті народного господарства й Учительському інституті. Надалі він займався науковою та партійною діяльністю, був згодом репресований. Оксана Юркова зазначає, що Петро Кияниця був серед 5 аспірантів кафедри історії України М. Грушевського, але називати його учнем видатного історика, напевне, не можна. А вже у 1932 р. у часописі «Україна» він надрукував статтю з нищівною критикою М. Грушевського, О. Гермайзе, С. Єфремова. Від початку появи на науково-дослідній кафедрі історії України

П. Кияниця заявив про свою належність до КП(б)У, марксистський світогляд, діалектичний метод досліджень. І хоча він не мав закінченої вищої історичної освіти, О. Гермайзе, О. Грушевський підтримали його кандидатуру й М. Грушевський запропонував зарахувати аспірантом. Утім незабаром він перейшов до створеної у Києві при ВУАН кафедри марксизму-ленінізму (Юркова О., 1999. С. 154–155, 234).

Травнем 1922 р. датуються списки студентів основного курсу ВІНО, котрі пройшли реєстрацію, і тих, хто витримав повторну реєстрацію в центральній комісії. Загалом не пройшли реєстрацію 7 осіб¹².

Цікаво, що існували й плани органів управління освітою щодо відрахування студентів: у 1924 р. у Києві і Харкові по 15 % від загального числа студентів при загальному по УСРР — 12 %. І в 1924 р. комісія ВІНО / КІНО вже відрахувала із 2239 студентів 336 (заплановані 15 %), але 291 особа — за неуспішність і 45 — як «соціально ворожий елемент». У 1925 р. вже відрахували 31 % — 758 із 2416 студентів, це найбільший показник з усіх вишів Києва. І надалі організовувалися щорічні чистки (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 546–547).

Таким чином, можна зробити висновок, що від початку встановлення більшовицького режиму система вищої освіти не лише перебувала під жорстким ідеологічним, політичним і соціальним контролем, але й переживала час сутнісних реорганізацій. Метою цих заходів радянської влади було взяття під контроль діяльності інтелігенції у вищій школі та створення лояльної до політичного режиму інтелігенції з числа робітників і селян. Формами такого контролю були звіти викладачів вишів та їх детальне анкетування для збирання та аналізу суспільно важливої інформації. Студентство піддавалось постійним перевіркам політичної лояльності та соціального походження й анкетуванню. А нелояльну частину позбавляли можливості продовжувати навчання. Це докорінно змінило не тільки соціальний портрет студентства, але створило підґрунтя для формування «нової» інтелігенції.

¹⁰ ДАК. Ф. Р 346. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 2.

¹¹ Там само. Арк. 1.

¹² Там само. Арк. 11 зв.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження. Т. І. К., 1999. 448 с.
- Історія Київського університету: монографія : у 2 т. / В.Ф. Колесник, Г.М. Казакевич, О.Г. Сокирко та ін.; за ред. Л.В. Губерського, І.К. Патрияка, В.Ф. Колесника, А.І. Чуткого. К. : ВПЦ «Київський університет», 2019. Т. І. 907 с.

- Ляпіна О. Політизація історичної науки та освіти в Україні в 20–30-х рр. ХХ ст. (на прикладі Київського інституту народної освіти). *Історія та історіографія в Європі*. 2003. № 1–2. С. 31–42.
- Ляпіна О. Студенти міста Києва у 1920-ті рр. *Соціальна історія*. 2009. Вип. V. С. 52–60.
- Радул О.С. Розвиток педагогічної освіти в Україні у 20–30-ті роки ХХ століття. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки*. 2017. Вип. 156. С. 47–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2017_156_8
- Сігаєва Л.Є. Розвиток освіти дорослих в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.). *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2012. Вип. 4. С. 257–267.
- Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 433 с.

REFERENCES

- Bilokin, S. I. (1999). *Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.): dzhereloznavche doslidzhennia*, Kyiv [in Ukrainian].
- Huberskyi, L. V., Patryliak, I. K., Kolesnyk, V. F., & Chutkyi, A. I. (Eds.). (2019). *Istoriia Kyivskoho universytetu: monohrafiia*, (Vol. 1), K. [in Ukrainian].
- Liapina, O. (2003). Polityzatsiia istorychnoi nauky ta osvity v Ukraini v 20–30-kh rr. XX st. (na prykladi Kyivskoho instytutu narodnoi osvity). *Istoriia ta istoriografii v Yevropi*, 1-2, 31–42 [in Ukrainian].
- Liapina, O. (2009). Studenty mista Kyieva u 1920-ti rr. *Sotsialna istoriia: Naukovyi zbirnyk*, V, 52–60 [in Ukrainian].
- Radul, O. S. (2017). Rozvytok pedahohichnoi osvity v Ukraini u 20–30-i roky XX stolittia. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka*, 156, 47–52 [in Ukrainian].
- Sihaieva, L. (2012). Rozvytok osvity doroslykh v Ukraini (20–30-ti roky XX st.). *Osvita doroslykh: teoriia, dosvid, perspektyvy*, 4, 257–267 [in Ukrainian].
- Yurkova, O. (1999). *Diiialnist naukovo-doslidnoi kafedry istorii Ukrainy M. S. Hrushevskoho (1924-1930 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.09. 2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)